

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΟΡΥΣΚΥΛΟΥ ΕΡΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΔΕΚΙΜΟΥ ΜΑΓΝΟΥ ΑΥΣΟΝΙΟΥ

Σε μια σειρά επτά ποιημάτων* υπό τον ελληνικό τίτλο *Ephemeris* και τον λατινικό επεξηγηματικό υπότιτλο *id est totius diei negotium*¹ ο Αυσόνιος περιγράφει με ποικιλία μέτρων τις ασχολίες μιας ημέρας.

Στο πρώτο ποίημα, μια ωδή έξι σαπφικών στροφών, ο Αυσόνιος απευθύνεται στον φίλυπνο νεαρό υπηρέτη του· στο δεύτερο ποίημα πραγματεύεται σε ιαμβικά δίμετρα τον πρωινό καλλωπισμό και ετοιμάζεται να προσευχηθεί· ακολουθεί το εκτενέστερο ποίημα της σειράς, η *Oratio*, μια εωθινή προσευχή σε 85 εξαμέτρους²· σε ιαμβικά δίμετρα, και πάλι, αμέσως μετά την προσευχή, ετοιμάζεται ο ποιητής να εξέλθει για τον καθιερωμένο πρωινό του περίπατο· σε τρίμετρα δίνει εντολή να καλέσουν ξένους στο γεύμα· σε ελεγειακά δίστιχα δίνει εντολές στον μάγειρά του, τον Σωσία· και στο τελευταίο ποίημα της σειράς, σε 43 εξαμέτρους³, αναπτύσσονται οι απόψεις του Βορδιγάλειου ποιητή για τα όνειρα και τις «Πύλες ονείρων» με αφορμή τα εφιαλτικά όνειρα που είδε.

---

* Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές Γ. Π. Σαββαντίδη και Ι. Ν. Περυσινάκη, την επίκουρη καθηγήτρια Σ. Κωνσταντινίδη, τις λέκτορες Μ. Παπαδημητρίου και Ε. Γκαστή καθώς και τον ανώνυμο κριτικό του περιοδικού για τη συμβολή τους στη βελτίωση της εργασίας μου.

1. Ο επεξηγηματικός υπότιτλος παραδίδεται από τον κώδικα V (Voss. Lat. F 111) και τον υιοθετούν οι περισσότεροι εκδότες, βλ. K. Schenkl, *D. Magni Ausonii opuscula* [Monumenta Germaniae Historica V.2], Berolini 1883/1961, σ. 3· R. Peiper, *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula*, Lipsiae 1886 / Stuttgart 1976, σ. 5· H. G. Evelyn-White, *Ausonius. with an English Translation*, New York and London 1919, τόμ. 1, σ. 12· S. Prete, *Ausonius opuscula*, Leipzig 1978, σ. 5· πρβ. R. P. H. Green, *The Works of Ausonius*, Oxford 1991, σ. 245.

2. Για το εκτενέστερο και πιο πολυσυζητημένο ποίημα της σειράς, την *Oratio* βλ. Α. Pastorino, «A proposito della tradizione del testo di Ausonio», *Maia* 14 (1962) 52-67· F. G. Sirna, «Ausonio, Paolino e il problema del testo Ausoniano», *Aevum* 37 (1963) 124-135 passim· P. Langlois, «Les poèmes chrétiens et le christianisme d'Ausone», *RPh* 43 (1969) 39-58, κυρίως 41 κ.ε. (η ίδια εργασία μεταφρασμένη στα γερμανικά αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο του Μ. J. Lossau, *Ausonius*, Darmstadt 1991, σσ. 55-80)· D. Nardo, «Varianti e tradizione manoscritta in Ausonio», *AIV* 125 (1966-1967) 348-367· C. Riggi, «Il cristianesimo di Ausonio», *Salesianum* 30 (1968) 648-653· J. Martin, «La prière d'Ausone», *BAGB* 3 (1971) 369-382.

3. Σχετικά με τα ποιητικά πρότυπα, ερμηνευτικά και κριτικά προβλήματα αυτού του ποιήματος βλ. W. Schetter, «Das Gedicht des Ausonius über die Träume (*Eph.* VIII, p. 14-15P)», *RhM* 104 (1961) 366-378· M. Weidhorn, «Dreams and guilt», *HTbR* 58 (1965) 72 κ.ε.· J. Doignon, «Quisque suos patimur manes (Virgile, *Énéide* 6, 743) dans le christianisme latin à la fin du IVe siècle» στον R. Chevallier (εκδ.), *L'épopée gréco-latine et ses prolongements européens*, *Caesarodunum* 16 bis, Paris 1981, σσ. 107-116· L. Mondin, «I sogni di Ausonio. Nota al testo dell'*Ephemeris*», *Prometheus* 17 (1991) 34-54· R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 263 κ.ε.

Το *opusculum* δεν έχει παραδοθεί ακέραιο· η προετοιμασία του γεύματος στο έκτο ποίημα διακόπτεται απότομα και η αρχή του ποιήματος για τα όνειρα δεν σώζεται⁴. Στο χάσμα που παρουσιάζεται σ' αυτό το σημείο, ο R. Peiper παρενέβαλε ως έβδομο ποίημα της σειράς το επίγραμμα *In notarium*⁵, όπου ο Αυσόνιος σε 36 ιαμβικά δίμετρα υπαγορεύει στον ταχυγράφο και εκφράζει τον θαυμασμό του για την επιδεξιότητα του στενογράφου. Τόσο το μέτρο όσο και το περιεχόμενο του ποιήματος ενισχύουν την εικασία του Peiper ότι πρόκειται για τμήμα του *opusculum Ephemeris*⁶. Η υπαγόρευση στο συγκεκριμένο ποίημα και η περιγραφή των ονείρων στο τελευταίο ποίημα προϋποθέτουν σαφώς το άνυσμα της ημέρας και τη νυχτερινή κατάκλιση.

Δεν είναι εύκολο ωστόσο να εικάσουμε ποιες άλλες ασχολίες του είχε περιγράψει ο Αυσόνιος, καθώς ένα τμήμα της συλλογής έχει χαθεί. Αν δεχθούμε την υπόθεση ότι αυτό το τμήμα, όπου έχει παρεμβληθεί ήδη το ποίημα *In notarium*, κάλυπτε ένα φύλλο⁷, φαίνεται ορθή η άποψη του F. Della Corte ότι ο Αυσόνιος στην πραγματικότητα δεν είχε την πρόθεση να περιγράψει όλες τις ασχολίες της ημέρας στιγμή προς στιγμή⁸. Ως εκ τούτου, η περιγραφή ασχολιών στο τμήμα που χάθηκε, παρόλο που μένει ακάλυπτο ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της ημέρας⁹, δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα εκτενής. Επίσης δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς ποια περίοδο της ζωής του Βορδιγάλειου ποιητή αντιπροσωπεύει το συ-

4. Πρβ. F. Marx, *RE* II² (1896), στ. 2572 (s.v. Ausonius)· R. P. H. Green, *ό.π.*, σ. 245.

5. Πρβ. H. G. Evelyn-White, *ό.π.*, σ. XXII. Το ποίημα παραδίδεται μόνο από την οικογενειακή χροιά Z και βρέθηκε ανάμεσα στα *Επιγράμματα* και την *Gratiarum Actio*, πρβ. R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 245 κ.ε. Σχετικά μ' αυτό το ποίημα βλ. επίσης S. Koster, «Der Stenograph des Ausonius (Auson. 146 p. 12 Peiper)», στον M. J. Lossau, *ό.π.*, σσ. 402-420.

6. Την εικασία του Peiper αποδέχτηκαν μεταγενέστεροι εκδότες, πρβ. H. G. Evelyn-White, *ό.π.*, σσ. XXII και 24-25· R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 245 και 261. Αντίθετα, ο Prete (*ό.π.*, σσ. 330-331) εκδίδει το παραπάνω ποίημα ως χωριστό βιβλίο.

7. Κατά την εκτίμηση ερευνητών της χειρόγραφης παράδοσης του Αυσόνιου, από τον αρχέτυπο του Vossianus F. 111, του μόνου κώδικα που παραδίδει το κείμενο της *Ephemeris*, είχε εκπέσει ένα φύλλο, πρβ. K. Schenkl, *ό.π.*, σ. 8· R. Peiper, *ό.π.*, σ. 14· F. Della Corte, *Storia (e preistoria) del testo ausoniano*, Suppl. 10 «Boll. Class.», Accad. Lincei, Napoli 1991, σσ. 75-76.

8. F. Della Corte, *ό.π.*, σ. 75.

9. Τη στιγμή που ο Αυσόνιος δίνει εντολές στον Σωσία για το γεύμα, διανύουν ήδη την τέταρτη ώρα και πλησιάζει η πέμπτη (*Ephem.* 4,7 κ.ε. cum per horas quattuor /... / inclinet ad meridiem και 6,1-2 quartam jam totus in horam / sol calet: ad quintam flectitur umbra notam). Η ώρα που αναφέρει ο Αυσόνιος αναλογεί σε σχέση με τα σημερινά δεδομένα γύρω στις 10 το πρωί, πρβ. H. G. Evelyn-White, *ό.π.*, σ. 23 σημ. 1· E. K. Rand, «Decimus Magnus Ausonius, the First French Poet», *PCA* 24 (1927) 35. Για τις υποδιαίρεσεις της ημέρας και την αντιστοιχία των ρωμαϊκών ωρών με το σημερινό σύστημα βλ. J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris 1939, σσ. 178-179.

γκεκριμένο opusculum¹⁰, καθώς δεν περιέχει σαφείς χρονολογικές ενδείξεις, με εξαίρεση μια αναφορά στους Αλαμανούς, την οποία θα συζητήσουμε παρακάτω.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να διατυπώσουμε κάποιες παρατηρήσεις και επιστημονικές επιχειρήσεις να συμβάλουμε στον εντοπισμό του πιθανότερου χρόνου σύνθεσης της συλλογής.

Μια πρώτη βασική επισήμανση είναι ότι στο έργο δεν αναφέρεται τίποτε για το παλάτι των Τρεβήρων (σημ. Trier), γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με το θέμα του έργου, δηλαδή την περιγραφή καθημερινών ασχολιών, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι το opusculum συντέθηκε στη γενέτειρα του ποιητή, στο Bordeaux¹¹. Ο χρόνος σύνθεσής του, συνεπώς, θα πρέπει να αναζητηθεί είτε πριν από την εγκατάσταση του Αυσονίου στους Τρεβήρους, δηλαδή πριν από τα έτη 364-368¹², είτε μετά την επάνοδο και την οριστική εγκατάστασή του στο Bordeaux, δηλαδή μετά το 383, είτε ακόμη στο διάστημα που παρέμεινε στην Ακυϊτανία, όταν είχε μεταβεί για να παραλάβει την πατρική του κληρονομιά, δηλαδή από τα τέλη του 379 ως τα τέλη του 382 με αρχές του 383¹³. Πάντως, φαίνεται πως το έργο συντέθηκε σε μια εποχή πολιτικού otium για τον ποιητή. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τον υπότιτλο της συλλογής, που δια-

10. Πρβ. W. L. Liebermann – P. L. Schmidt, «D. Magnus Ausonius», στον R. Herzog (εκδ.) *Restauration und Erneuerung: Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.* = R. Herzog και P. L. Schmidt (εκδ.), *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, V, München 1989, σσ. 282-283.

11. Πρβ. R. Peiper, ό.π., σ. LXXXXV «ante a. 367 Ephemeris Burdigalae scripta, quo tempore Paulinum instituebat, qui postea Orationem in Ephemeride positam imitatus est; palatii nulla in Ephemeride mentio».

12. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς ο Αυσονίος εγκαταστάθηκε στους Τρεβήρους ως δάσκαλος του Γρατιανού. Μερικοί εκδότες προτείνουν το έτος 364 (βλ. R. Peiper, ό.π., σ. LXXXXV· H. G. Evelyn-White, ό.π., σ. X· S. Prete, ό.π., σ. LXV), άλλοι μελετητές θεωρούν πιθανότερο το έτος 365 [βλ., π.χ., F. Marx, ό.π., στ. 2564· W. John, D. M. Ausonii Mosella mit einer Einführung in die Zeit und die Welt des Dichters, Trier 1980 (=1932), σ. 34· G. J. Fisher, *Studies in Fourth and Fifth Century Latin Literature with Particular Reference to Ausonius* (ιδ. διατρ.), Southampton 1981, σ. 33] και άλλοι θέτουν πιο ελαστικά χρονικά περιθώρια μεταξύ των ετών 364 και 368, πρβ. K. Schenkl, ό.π., σ. IX· M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, IV, 1, München 1959 (=1914), σ. 21 (§ 786).

13. Για το ότι ο Αυσονίος στα τέλη του 379, δηλ. τη χρονιά της υπατείας του, επέστρεψε στο Bordeaux έχουμε τη μαρτυρία του γεγονότος του Παυλίνου από την Πέλλα *Eucharist.* 43-49, κυρίως 48-49 tunc et avus primum illic fit mihi cognitus, anni / eiusdem consul, nostra trieteride prima (σχετικά με το αυτοβιογραφικό ποίημα *Εὐχαριστικός* του Παυλίνου από την Πέλλα βλ. H. G. Evelyn-White, ό.π., τόμ. 2, σσ. 295 κ.ε.). Εικάζεται ότι έμεινε στο Bordeaux ως τις αρχές του 383 περίπου. Πάντως, όταν δολοφονήθηκε ο Γρατιανός, στις 25 Αυγούστου του 383, ο Αυσονίος βρισκόταν στους Τρεβήρους, όπου παρέμεινε κάποιου χρονικού διαστήματος, προτού επιστρέψει οριστικά στην πατρίδα του, πρβ. R. Peiper, ό.π., σσ. CV-CVIII· H. G. Evelyn-White, ό.π., σσ. XIX-XX· A. Pastorino², *Opere di Decimo Magno Ausonio*, [Classici U.T.E.T.], Torino 1971, σσ. 24-25.

τηρεί ένα διπλό πεδίο αναφοράς: αφενός συνιστά ένα αυτοαναφορικό σχόλιο, καθώς αναμφίβολα οριοθετεί τη θεματική του *opusculum Ephemeris*, που είναι η περιγραφή του *negotium* μιας ημέρας, και αφετέρου, προβάλλοντας την ενασχόληση με την ποίηση ως το μοναδικό *negotium* του ποιητή, υπαινικτικά προσδιορίζει την περίοδο αυτή της ζωής του Αυσόνιου ως περίοδο πολιτικού *otium*¹⁴.

Με βάση κυρίως την παραπάνω επισήμανση, δηλαδή την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην αυτοκρατορική αυλή, έχουν προταθεί από τους ερευνητές διάφορες χρονολογίες, οι οποίες εκτείνονται από την εποχή της τριαντάχρονης ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του Αυσόνιου στο Bordeaux μέχρι και μετά την οριστική επάνοδο του ποιητή στη γενέτειρά του, μετά από την εικοσάχρονη περίπου παραμονή του στους Τρεβήρους.

Ο K. Schenkl¹⁵ χρονολογεί τη συλλογή στο 368 και ο R. Peiper¹⁶ πριν από το 367, στην εποχή δηλαδή που ο Αυσόνιος δεν είχε εγκατασταθεί ακόμη στους Τρεβήρους ως δάσκαλος του Γρατιανού. Νεανική σύνθεση του Αυσόνιου θεωρεί το *opusculum* και ο M. Galdi¹⁷. Αντίθετα, ο R. Pichon¹⁸ το χρονολογεί γύρω στο 379 με 380· την ίδια χρονολόγηση αποδέχεται και η M. J. Byrne¹⁹. Ο H. G. Evelyn-White²⁰ παραθέτει ως πιθανές τις χρονολογίες που προτείνουν ο K. Schenkl και ο R. Pichon και φαίνεται να κλίνει προς τη δεύτερη άποψη· τον ακολουθεί κατά γράμμα ο Ch.-M. Ternes στη σύντομη αναφορά του στη χρονολόγηση του έργου²¹.

Εκτενέστερη είναι η ενασχόληση του Agostino Pastorino²², ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι η *Ephemeris* θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 383 και η *Oratio* στο 378. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην έκδοση του Αυσόνιου που έκανε ο ίδιος ερευνητής, περίπου μια δεκαετία μετά το παραπάνω δημοσίευσμά του, διαφοροποίησε κάπως την άποψή του προτείνοντας ως πιθανό χρόνο σύνθεσης της *Oratio* τα έτη από το 371 ως το

14. Η αναφορά στον ταχυγράφο φαίνεται να αποτελεί επίσης αυτοαναφορικό σχόλιο, όπως θα δείξουμε παρακάτω.

15. K. Schenkl, *ό.π.*, σ. XV.

16. R. Peiper, *ό.π.*, σ. LXXXXV.

17. «Sulla composizione dell' *Ephemeris* Ausoniana», *AAN* 12 (1931) 77-89 κυρίως 80 κ.ε.

18. *Les derniers écrivains profanes: Études sur l'histoire de la littérature latine dans les Gaules*, Paris 1906, σσ. 309-312.

19. *Prolegomena to an Edition of the Works of Decimus Magnus Ausonius*, New York 1916, σ. 69. Την άποψη της M. J. Byrne υιοθετεί και ο J. R. Hussey, *Ausonius and his Concept of the Worthwhile Life* (ιδ. διατρ.), Tufts. Univ. Medford 1974, σ. 188.

20. H. G. Evelyn-White, *ό.π.*, σσ. XXI-XXII.

21. «Les Ephémérides ou les temps "forts" de la vie privée d'Ausone», στον R. Chevallier (εκδ.), *Aion. Le temps chez les Romains, Caesarodunum* 10 bis, Paris 1976, σσ. 239-252 κυρίως σ. 243.

22. A. Pastorino¹, *ό.π.*, σ. 56.

378, και για την *Ephemeris* τα έτη 379-383²³.

Η οψιμότερη χρονολογία που προτάθηκε για την *Oratio* οφείλεται στον Francesco Sirna²⁴, ο οποίος τη θεωρεί ως το «κύκνειο άσμα» του Αυσονίου, τοποθετώντας την στο 394.

Ο F. Della Corte²⁵ διατυπώνει την άποψη ότι το έργο θα πρέπει να χρονολογηθεί είτε πριν από το 364 είτε μετά από το 383 και ότι στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να δεχτούμε ότι η *Oratio* είχε ήδη συντεθεί νωρίτερα από το υπόλοιπο έργο. Ο P. Langlois²⁶, αρκετά χρόνια πριν από τον ιταλό ερευνητή, χρονολόγησε την *Oratio* στο 384.

Ο R. P. H. Green πιστεύει ότι το έργο πρέπει να συντέθηκε την ίδια εποχή με το *Epicedion in patrem* και το *De Herediolo*: χρονολογεί το πρώτο ποίημα λίγο μετά τον θάνατο του πατέρα του Αυσονίου (377-378) και το δεύτερο στα τέλη του 379, μετά από την *Gratiarum Actio*, η οποία εκφωνήθηκε από τον Αυσονίο στο *consistorium* των Τρεβήρων τον Αύγουστο ή Σεπτέμβριο του 379²⁷. Παράλληλα θεωρεί πιθανό ότι η *Oratio* ενδέχεται να συντέθηκε σε άλλη εποχή και να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στη συλλογή, επισημαίνει ωστόσο ότι αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί²⁸.

Από όσα παραθέσαμε ήδη έγινε σαφές ότι μεγαλύτερο πρόβλημα υπάρχει με τη χρονολόγηση της *Oratio*, το τρίτο ποίημα της σειράς, καθώς έχει διατυπωθεί επανειλημμένα η άποψη ότι ίσως να είναι προγενέστερο ή μεταγενέστερο από τα υπόλοιπα ποιήματα της *Ephemeris*. Αυτή η άποψη προέρχεται κυρίως από τη χειρόγραφη παράδοση²⁹. Η *Ephemeris* παραδίδεται μόνο από τον Vossianus F. 111 (V)³⁰. Η *Oratio*, αντίθετα, παραδίδεται από διάφορες πηγές ανεξάρτητες μεταξύ τους³¹, από τον Vossianus F. 111 και άλλα χφφ της οικογένειας V, όπως τον Parisinus

23. A. Pastorino², ό.π., σσ. 72-73.

24. F. G. Sirna, ό.π., σσ. 130 και 134. Η άποψη του Sirna στη μετέπειτα βιβλιογραφία για τον Αυσονίο δε φαίνεται να βρήκε υποστηρικτές.

25. F. Della Corte, ό.π., σ. 10.

26. P. Langlois, ό.π., σ. 41.

27. Η *Gratiarum Actio* εκφωνήθηκε στο διάστημα που ο Γρατιανός απουσίαζε από τους Τρεβήρους. Βρισκόταν στο Μιλάνο στις 3 Αυγούστου (C.Th. 16,5,5) και επέστρεψε στους Τρεβήρους στις 14 Σεπτεμβρίου (C.Th. 13,3,12), πρβ. R. Peiper, ό.π., σ. CIII· A. Pastorino², ό.π., σσ. 75-76· F. Della Corte, ό.π., σ. 19· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 273, 281 και 537.

28. R. P. H. Green, ό.π., σσ. 245-246.

29. Σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοση της *Ephemeris* βλ. A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 52 κ.ε.· F. G. Sirna, ό.π., σσ. 124 κ.ε.· J. M. Stachniw, *The Text of the «Ephemeris», «Bissula» and «Technopaegnon» of D. Magnus Ausonius* (διδ. διατρ.), Chicago 1970, σσ. 10 κ.ε.· R. P. H. Green, ό.π., σ. 245.

30. Πρβ. A. Pastorino¹, ό.π., σ. 53· J. M. Stachniw, ό.π., σσ. 13-14.

31. Πρβ. επίσης A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 52-53, κυρίως σημ. 49.

7558 και τον Vindobonensis 3261³², από την οικογένεια χφφ Z, της οποίας ο κυριότερος εκπρόσωπος είναι ο Tilianus (Leidensis Voss. lat. Q. 107)³³, από τον Parisinus 18275 και από κάποιους άλλους κώδικες στους οποίους η *Oratio* εμφανίζεται απομονωμένη³⁴. Ο Parisinus 18275 περιέχει από την *Oratio* μόνο τους στίχους 59-78 και τον 58 μετά απ' αυτούς, από την οικογένεια Z λείπουν οι στίχοι 8-16, ενώ από τη συλλογή V παραδίδεται ακέραιη³⁵.

Σύμφωνα με τον O. Seeck αυτό υποδηλώνει ότι η *Oratio* πρέπει να συντέθηκε σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους: αρχικά όπως παραδίδεται από τον Parisinus 18275, τη δεύτερη φορά στη μορφή που παραδίδεται από την οικογένεια Z, και την τρίτη στην τελική της μορφή, όπως δηλαδή παραδίδεται από την οικογένεια του Vossianus. Για να εξηγήσει μάλιστα ο γερμανός ερευνητής την απουσία των στίχων 8-16 από την οικογένεια χφφ Z, διατύπωσε την εικασία ότι ο Αυσόνιος, όταν έγραψε για τρίτη φορά την *Oratio*, πρόσθεσε αυτούς τους στίχους για να δείξει τις ορθόδοξες απόψεις του μετά από το διάταγμα της Θεσσαλονίκης και τη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (380-381)³⁶.

Όσο ορθότερη φαίνεται η άποψη του A. Pastorino, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Αυσόνιος δεν πρόσθεσε αυτούς τους στίχους για να άρει τις ενδεχόμενες υποψίες ενός κρυπτο-αρειανισμού για το άτομό του, από τη στιγμή που η *Oratio*, τόσο στη μορφή που παραδίδεται από την οικογένεια Z όσο και στη μορφή που παραδίδεται από την οικογένεια του Vossianus, βρίσκεται εξίσου κοντά στο Σύμβολο της Νίκαιας και στο πνεύμα της Ορθοδοξίας. Οι επιπλέον στίχοι, παρόλο που αφορούν κυρίως το πρόσωπο του Υιού, δεν αποτελούν τόσο ουσιώδεις αναφορές όπως άλλες σε άλλα σημεία, κοινά και στη Z και στον Vossianus, όπου ο Αυσόνιος αναφέρεται στον Πατέρα, στον Υιό και στο Άγιο Πνεύμα με τρόπο απόλυτα σύμφωνο με το Σύμβολο της Νίκαιας³⁷. Συνεπώς η προσθήκη των

32. Πρβ. J. M. Stachniw, ό.π., σσ. 13-14, 16-17, 23-24· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 250-251. Για τον Vossianus F. 111, τον κυριότερο εκπρόσωπο της οικογένειας V που είναι παράλληλα το παλιότερο και καλύτερο χφ του Αυσονίου βλ. επίσης J. M. Stachniw, ό.π., σσ. 10-24· W. L. Liebermann - P. L. Schmidt, ό.π., σσ. 270-273 passim (όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γενικά για τη χειρόγραφη παράδοση του Αυσονίου)· F. Della Corte, ό.π., σσ. 26-29· R. P. H. Green, ό.π., σσ. XLI κ.ε.

33. Βλ. M. D. Reeve, «The Tilianus of Ausonius», *RhM* 121 (1978) 350-366· F. Della Corte, ό.π., σσ. 35-37.

34. Βλ. R. Peiper, ό.π., σσ. LXXX.

35. Πρβ. R. P. H. Green, ό.π., σσ. 250-251.

36. Βλ. O. Seeck, βιβλιοκρισία στην έκδοση του R. Peiper, *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula* (Leipzig, Teubner 1886), GGA 149 (1887) 497-520, κυρίως 505-507· πρβ. A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 53-54 και 57· R. P. H. Green, ό.π., σ. XLV.

37. Για τις αντιστοιχίες ανάμεσα στο Σύμβολο της Νίκαιας και σε φράσεις της *Oratio*

στίχων 8-16 θα πρέπει μάλλον να ερμηνευτεί ως επίδειξη μιας πιο ώριμης και ευρύτερης γνώσης της χριστιανικής αλήθειας³⁸.

Με αυτή την άποψη συνηγορούν και οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στο κείμενο της οικογένειας Z και της οικογένειας V. Πρώτα απ' όλα, ο τίτλος στην οικογένεια Z παραδίδεται ως *Precatio matutina ad omnipotentem deum* ενώ στην V απλά ως *Oratio*. Επίσης ο στίχος 1 από *Omnipotens quem mente colo pater unice rerum* γίνεται *Omnipotens, solo mentis mihi cognite cultu*. Στο στίχο 80 η λέξη *Christe* γίνεται *nate*. ο στίχος 84 *consona quem celebrat modulato carmine plebes* γίνεται *consona quem celebrant modulati carmina David*. Όσον αφορά τον τίτλο, η μετατροπή της λέξης *precatio* σε *oratio* σύμφωνα με τον *Pattist* δηλώνει ότι ο Αυσόνιος θέλησε να δώσει στην προσευχή ένα αληθινά χριστιανικό όνομα, όπως το συναντάμε στον Μινούκιο Φήλικα, στον Κυπριανό, στον Αυγουστίνο³⁹.

Προσευχή σε στίχους με τίτλο *Oratio*, όπου μάλιστα υπάρχουν επιδράσεις από την *Oratio* του Αυσονίου, έχει συνθέσει και ο Παυλίνος από την Πέλλα⁴⁰. Επίσης στο ποίημα 6 (εκδ. Hartel) του Παυλίνου από τη Νώλα φαίνεται να υπάρχουν επιδράσεις από την προσευχή του Αυσονίου και μάλιστα από τη μορφή με την οποία παραδίδεται από την οικογένεια Z⁴¹. Και τα δύο ποιήματα, ωστόσο, δεν μπορούν να μας παράσχουν κάποιο ουσιαστικό στοιχείο για τη χρονολόγηση της *Oratio* του Αυσονίου, καθώς χρονολογούνται από το 389 και αργότερα⁴².

του Αυσονίου βλ. A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 59-60. Για τις πηγές και τις επιδράσεις της *Oratio* γενικότερα βλ. P. Langlois, ό.π., σσ. 42 κ.ε.· πρβ. επίσης το υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων στους K. Schenkl, ό.π., σσ. 4-7· R. Peiper, ό.π., σσ. 438-440· S. Prete, ό.π., σσ. 7-10· καθώς και τον υπομνηματισμό του R. P. H. Green, ό.π., σσ. 251-259 *passim*.

38. Πρβ. επίσης A. Pastorino¹, ό.π., σ. 64.

39. Πρβ. M. J. Pattist, *Ausonius als Christen*, Amsterdam 1925, σ. 23· A. Pastorino¹, ό.π., σ. 61. Για τις επιδράσεις του Κυπριανού στον Αυσόνιο βλ. επίσης M. J. Pattist, ό.π., σσ. 36-51.

40. Πρόκειται για ένα ποίημα 19 εξαμέτρων, το οποίο αποδιδόταν ανεπιφύλακτα στον Παυλίνο από τη Νώλα μέχρι τη δημοσίευσή του P. Courcelle, «Un nouveau roème de Paulin de Pella», *VC* 1 (1947) 101-113, ο οποίος υποστήριξε ότι το ποίημα θα πρέπει να αποδοθεί στον Παυλίνο από την Πέλλα, εγγονό του Αυσονίου. Η άποψη του P. Courcelle φαίνεται να έγινε αποδεκτή, πρβ. P. Langlois, ό.π., σ. 40· A. Pastorino¹, ό.π., σ. 54 σημ. 59· R. P. H. Green, ό.π., σ. 250.

41. Πρβ. επίσης A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 65-66. Σχετικά μ' αυτό το ποίημα του Παυλίνου βλ. επίσης Ch. Witke, *Numen Litterarum: the Old and the New in Latin Poetry from Constantine to Gregory the Great*, Leiden 1971, σσ. 75-79.

42. Η *Oratio* του Παυλίνου από την Πέλλα θα πρέπει σαφώς να χρονολογηθεί αργά, από τη στιγμή που ο ίδιος τη χρονιά της υπατείας του Αυσονίου (δηλ. το 379) κατά την αυτοβιογραφική του μαρτυρία ήταν μόλις τριών ετών (βλ. *Eucharist.* 48-49). Η *Oratio* του Παυλίνου από τη Νώλα χρονολογείται με μεγάλη πιθανότητα λίγο πριν από το βάπτισμά του το 389, βλ. σχετικά P. Fabre, *Essai sur la chronologie de l'œuvre de saint Paulin de Nole*, Paris 1948, σσ. 105 και 111-113· πρβ. A. Pastorino¹, ό.π., σ. 66. O F. Sirna, ό.π., σσ. 128 κ.ε., τη χρονολογεί ακόμη πιο αργά, γύρω στο 393-394, και τη θεωρεί μάλιστα ως έναν *terminus*

Τον όρο *Oratio* τον συναντάμε και σε άλλο έργο που αποδίδεται⁴³ στον Αυσόνιο, στην *Oratio consulis Ausonii versibus rhopalicis*, που έχει παραδοθεί επίσης από τον Vossianus ανάμεσα στους *Versus paschales* και στο *Epicedion in patrem*. Αν η *Oratio* σε ροπαλικούς εξαμέτρους θεωρηθεί γνήσιο έργο του Αυσόνιου, θα πρέπει να χρονολογηθεί⁴⁴ σαφώς στο 379, δηλαδή τη χρονιά της υπατείας του ποιητή. Στην ίδια εποχή ανήκει και η σύντομη προσευχή, σε πεζό λόγο, που παρενέβαλε ο Αυσόνιος προς το τέλος της *Gratiarum Actio*, της ευχαριστήριας ομιλίας του προς τον Γρατιανό, επειδή τον διόρισε ύπατο⁴⁵. Ανάμεσα σ' αυτή την προσευχή, την οποία μάλιστα ο Αυσόνιος δεν χαρακτηρίζει ούτε ως *precatio* ούτε ως *oratio*⁴⁶, και στην *Oratio* της *Ephemeris* υπάρχουν επίσης ομοιότητες⁴⁷. Οι *Versus paschales*, που απευθύνονται στον Βαλεντινιανό και στους γιους του, χρονολογούνται ωρύτερα⁴⁸, μεταξύ των ετών 371 και 375.

Η συγγένεια ανάμεσα στους *Versus paschales* και στην *Oratio* οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση ότι τα δύο χριστιανικά ποιήματα του Αυσόνιου δεν πρέπει να συντέθηκαν με μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους και εικάζεται γενικά ότι η *Oratio* είναι μεταγενέστερη⁴⁹. Πρέπει να σημειώσουμε ότι και ως *Precatio matutina*, συγκρινόμενη με τα υπόλοιπα χριστιανικά ποιήματα του Αυσόνιου και με την προσευχή της *Gratiarum Actio*, φαίνεται επίσης μεταγενέστερη καθώς αποτελεί μια ωριμότερη ανάπτυξη της χριστιανικής αλήθειας. Δεδομένου, μάλιστα, ότι δεν περιέχει καμία αναφορά στο παλάτι των Τρεβήρων, δεν θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά πριν από τα τέλη του 379.

Η άποψη ότι η *Oratio* μπορεί να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στα υπόλοιπα ποιήματα της *Ephemeris* δεν φαίνεται να ευσταθεί, από τη

---

post quem για τη χρονολόγηση της *Oratio* του Αυσόνιου, πιστεύοντας ότι ο Αυσόνιος επηρεάστηκε από το μαθητή του Παυλίνο από τη Νώλα, ενώ αντίθετα κατά τον *communis sensus* των ερευνητών του έργου του Αυσόνιου φαίνεται να ισχύει το αντίθετο, δηλ. ο μαθητής να επηρεάστηκε από το δάσκαλό του. Πολύ πρώιμη χρονολόγηση, γύρω στο 379, προτείνει ο R. Peiper, ό.π., σ. CV «c. 379 Paulini oratio (cf. u. 17) ad exemplum eius scripta, quae est in Ephemeride Ausoniana».

43. Για το πρόβλημα της αυθεντικότητας του ποιήματος βλ. F. Della Corte, ό.π., σ. 20· M. L. Liebermann – P. L. Schmidt, ό.π., σ. 284· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 667-668, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

44. Πρβ. P. Langlois, ό.π., σ. 41· A. Pastorino², ό.π., σ. 71.

45. Βλ. σχετικά A. Pastorino², ό.π., σσ. 75-76· W. L. Liebermann – P. L. Schmidt, ό.π., σ. 283· F. Della Corte, ό.π., σ. 19· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 537 κ.ε.

46. *Grat.Act.* XVIII (79) *Concludam deinceps orationem meam ...*, όπου ο όρος *oratio* χαρακτηρίζει την ομιλία του Αυσόνιου, δηλαδή την *Gratiarum Actio* και όχι τη σύντομη προσευχή που ακολουθεί.

47. Πρβ. R. P. H. Green, ό.π., σ. 553.

48. Πρβ. επίσης R. P. H. Green, ό.π., σσ. 269 κ.ε.

49. Πρβ. M. J. Pattist, ό.π., σσ. 17 κ.ε.· A. Pastorino¹, ό.π., σσ. 55-56.

στιγμή που η *Oratio* συνδέεται στενά με το προηγούμενο ποίημα, όπου προεξαγγέλλεται και το επόμενο, του οποίου οι πρώτοι στίχοι δηλώνουν σαφώς ότι προηγώθηκε προσευχή⁵⁰. Ολόκληρο το δεύτερο ποίημα, η *Pa-rechasis*, καλεί τον υπηρέτη να παράσχει τις υπηρεσίες του για τον πρωινό καλλωπισμό του κυρίου του και να ανοίξει το sacrarium, γιατί deus precandus est mihi / ac filius summi dei, / majestas unius modi, / sociata spiritu (στίχ. 15 κ.ε.). Ακολουθεί η *Oratio*, και αμέσως μετά η *Egressio*, το τέταρτο ποίημα, αρχίζει με τους στίχους satis precum datum deo / quamvis satis numquam reis / fiat precatu numinis. Χαρακτηριστική είναι, μάλιστα, η συσσώρευση των ομόρριζων λέξεων precandus, precum, precatu που ανακαλούν επιτακτικά τον όρο precatio, που είναι εξάλλου συνώνυμη λέξη με τον όρο oratio⁵¹.

Ωστόσο, με βάση τη χειρόγραφη παράδοση, όπου στηρίζεται και η άποψη του O. Seeck την οποία εκθέσαμε παραπάνω, φαίνεται πολύ πιθανό να ισχύει το αντίθετο, δηλ. η *Precatio matutina* να συντέθηκε ως αυτόνομο ποίημα στη μορφή με την οποία παραδίδεται από την οικογένεια χφφ Z και στη συνέχεια να την ξανάγραψε ο Αυσόνιος, με τις προσθήκες και τις αλλαγές που φέρει ως *Oratio*, όταν συνέθετε τα ποιήματα του opusculum *Ephemeris*. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι ο Αυσόνιος έκανε διορθώσεις και προσθήκες στα γραπτά του⁵². Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, εκτός από την προσευχή της *Ephemeris*, είναι η περίπτωση του *Epicedion in patrem*. Το ποίημα παραδίδεται από την οικογένεια Z χωρίς τον πεζό πρόλογο, σε πολύ πιο σύντομη μορφή (41 στίχοι έναντι 64 στην οικογένεια V) και με κάποιες διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο⁵³. Για πρώτη φορά συντέθηκε προφανώς λίγο μετά από το θάνατο του πατέρα του Αυσόνιου (377-378) και αργότερα, με διορθώσεις και προσθήκες, εντάχθηκε in seriem opusculorum του Βορδιγάλειου ποιητή⁵⁴.

Όσον αφορά τις διορθώσεις και τις προσθήκες στην *Oratio*, οι οποίες, όπως προαναφέραμε, δηλώνουν μια ωριμότερη και ευρύτερη γνώση της χριστιανικής αλήθειας, αυτές φαίνεται να αποτελούν μια χρονολογική ένδειξη αν δούμε κάποια σκοπιμότητα από την πλευρά του Αυσόνιου και τις εντάξουμε στο ευρύτερο πολιτικό σκηνικό της εποχής του. Είναι γνω-

50. A. Pastorino¹, ό.π., σ. 55.

51. Πρβ. A. Ernout – A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1951, σ. 534 (s.v. *prex)· A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris 1954, σσ. 95 και 115· Ch. T. Lewis και Ch. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1975 (= 1879), s.v. oratio.

52. Βλ. σχετικά F. Della Corte, ό.π., σσ. 75 κ.ε.

53. Πρβ. επίσης F. Della Corte, ό.π., σσ. 80-82· R. P. H. Green, ό.π., σσ. XLVI και 273-274.

54. Βλ. *Epiced.* 1, 10-12 imagini ipsius hi versus subscripti sunt neque minus in opusculorum meorum seriem relati. alia omnia mea displicent mihi; hoc relegisse amo.

στό ότι ο Γρατιανός κατά την εκστρατεία εναντίον των Γότθων (τέλη του 377 με αρχές του 378) απευθύνθηκε στον επίσκοπο του Μιλάνου Αμβρόσιο, άνθρωπο ισχυρού χαρακτήρα και αδιάλλακτο σε θρησκευτικά ζητήματα⁵⁵, και του ζήτησε να γράψει μια πραγματεία για τη χριστιανική πίστη. Ο επίσκοπος τότε, με σκοπό την αναίρεση του Αρειανισμού, έγραψε τα δύο πρώτα βιβλία του έργου του *De Fide*⁵⁶ και, όταν ο Γρατιανός επέστρεψε από την εκστρατεία και του ζήτησε εκτενέστερη ανάπτυξη του ίδιου θέματος, ο Αμβρόσιος συνέθεσε άλλα δύο βιβλία και τελικά πρόσθεσε και ένα πέμπτο⁵⁷. Αξιοσημείωτη είναι, μάλιστα, μια φράση του Αμβρόσιου σχετικά με τη θρησκευτική άγνοια του Γρατιανού (*De Fide* 1,1 quod nemo te docuit, utique deus auctor infudit) που φαίνεται να αποτελεί σαφή αιχμή κατά του Αυσόνιου, δασκάλου του Γρατιανού και φημισμένου καθηγητή στη Δύση⁵⁸. Στο μεταξύ νέες επιθέσεις κατά των Αρειανών και η δίψα του Γρατιανού για δογματική διαφώτιση οδήγησαν τον Αμβρόσιο στη συγγραφή των τριών βιβλίων του *De Spiritu sancto*, ενός είδους παραρτήματος στο *De Fide*, που ολοκληρώθηκε το 381, ενώ η συγγραφή του *De Fide* τοποθετείται στα έτη 378-380⁵⁹.

Επομένως, μετά την προσήλωση του Γρατιανού στον Αμβρόσιο ο Αυσόνιος είχε λόγους να επιδείξει τις γνώσεις του σχετικά με τη χριστιανική αλήθεια και αυτό φαίνεται να το πέτυχε με την *Oratio*. Η επιλογή της λέξης *Oratio*, αντί της *Precatio*, έχει μάλιστα το πλεονέκτημα να αναδεικνύει ένα διπλό πεδίο αναφοράς: αφενός εντάσσεται στα συμφραζόμενα της χριστιανικής θρησκείας καθώς, όπως ήδη αναφέραμε, αποτελεί έναν χριστιανικό όρο για την προσευχή, και αφετέρου με τη σημασία «λόγος», «ρητορικός λόγος»⁶⁰ παραπέμπει στη ρητορική παιδεία του Αυσόνιου και, φυσικά, στον «ρητορικό» τρόπο με τον οποίο δομεί το έργο του. Επομένως, αυτό το διπλό πεδίο αναφοράς συνιστά ένα αυτοαναφορικό σχό-

55. Πρβ. P. de Labriolle, *Un épisode de la fin du paganisme: la correspondance d'Ausone et de Paulin de Nole, avec une étude critique, des notes, et un appendice sur la question du christianisme d'Ausone*, Paris 1910, σσ. 396 και 406-407· J. Palanque, *Saint Ambroise et l'empire romain*, Paris 1933, σσ. 55 κ.ε.· A. Pastorino¹, ό.π., σ. 52.

56. Βλ. P. Nautin, «Les premières relations d'Ambroise avec l'empereur Gratien (Le *De Fide*, livres I et II)», στο Y. M. Duval (εκδ.), *Ambroise de Milan. XVIe centenaire de son élection épiscopale*, Paris 1974, σσ. 229-244 κυρίως 236-237, όπου οι πρώτες επαφές του Γρατιανού με τον Αμβρόσιο χρονολογούνται στον Οκτώβριο του 378 και η αποστολή των δύο πρώτων βιβλίων του *De Fide* στον Δεκέμβριο του 378 με Ιανουάριο του 379.

57. Πρβ. M. Schanz, ό.π., σσ. 345-347 (§ 938)· A. Pastorino², ό.π., σσ. 37-38.

58. Σχετικά με την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Αυσόνιου και τη φήμη του ως καθηγητή βλ. A. D. Booth, «The Academic Career of Ausonius», *Phoenix* 36 (1982) 329-343.

59. Πρβ. Jülicher, *RE* 1² (1894), στ. 1814 (s.v. Ambrosios 7)· M. Schanz, ό.π., σ. 346 (§ 938).

60. Πρβ. CGL VII, 29 (s.v. oratio).

λιο, όπως εξάλλου αυτοαναφορικό σχόλιο συνιστά και ο ίδιος ο υπότιτλος του opusculum.

Στην ύπαρξη ενός ύπλου πεδίου αναφοράς συνηγορεί, κατά την άποψή μας, και η συνειδητή επιλογή της λέξης *cultu*, η οποία φαίνεται να αποτελεί μια εσκεμμένη αμφισημία: η λέξη σημαίνει, βέβαια, «λατρεία» και μ' αυτή τη σημασία είναι κατάλληλη για *initium precatationis*⁶¹, αλλά μπορεί να σημαίνει και «αμφίεση», «περιβολή»⁶². Με τη σημασία «λατρεία» ανταποκρίνεται στα κειμενικά συμφραζόμενα μιας προσευχής, ενώ με τη σημασία «αμφίεση» ανταποκρίνεται στα εξωκειμενικά συμφραζόμενα της πολιτικής συγκυρίας. Είναι γνωστό ότι ο Γρατιανός, κάτω από την επιρροή του Αμβρόσιου, υπήρξε ο πρώτος αυτοκράτορας που αποποιήθηκε τον τίτλο και την αμφίεση (*cultus*) του *Pontifex maximus* και, τελικά, το 382 κατήγγησε αυτόν τον ρωμαϊκό ιερατικό τίτλο και απομάκρυνε τον βωμό της Νίκης από το Βουλευτήριο (*Curia*), όπου τον είχε επαναφέρει ο Ιουλιανός⁶³. Αυτές οι ενέργειες του Γρατιανού —οι οποίες, σημειωτέον, συμπίπτουν με το διάστημα της προσωρινής απουσίας του Αυσονίου από τους Τρεβήρους— πίκραναν τον Αυσόνιο, όπως και τον φίλο του ποιητή και υπέρμαχο του Δυτικού Παγανισμού Κόιντο Αυρήλιο Σύμμαχο⁶⁴, και ανέτρεψαν τη σύμπνοια ανάμεσα στην Αυλή και στη Σύγκλητο, η οποία οφειλόταν κατά μεγάλο μέρος στον *novus homo* από το *Bordeaux*⁶⁵. Συνεπώς θα ήταν μάλλον εύλογη η εικασία ότι το opusculum θα πρέπει να συντέθηκε μετά από τα παραπάνω έργα του Αμβρόσιου.

Σε μια τέτοια χρονολόγηση συνηγορούν, συμπτωματικά ή μη, και κάποιες επισημάνσεις που αφορούν τη μετρική των εξαμέτρων και τη θεματική ορισμένων ποιημάτων του opusculum *Ephemeris* σε σύγκριση με την υπόλοιπη λογοτεχνική παραγωγή του Αυσονίου.

61. Πρβ. *ThLL* IV 1330, 2-3.

62. Πρβ. *CGL* VI, 294 (s.v. *cultus*). *ThLL* IV 1333, 82 κ.ε.

63. Η αποποίηση του τίτλου του *Pontifex maximus* τοποθετείται στο 379 και η απομάκρυνση του βωμού από το Βουλευτήριο στο 381-382, βλ. H. Bloch, «The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century» στο A. Momigliano, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, σ. 196· R. Browning, «Later Principate» στο E. J. Kenney – W. V. Clausen, *The Cambridge History of Classical Literature. II: Latin Literature*, Cambridge 1982, σ. 760. Η επίσημη κατάργηση του ιερατικού τίτλου του *Pontifex maximus* φαίνεται ότι έγινε το 382, πρβ. H. G. Beck, *Η Βυζαντινή χιλιετία* (μτφρ. Δημ. Κούρτοβικ), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 501.

64. Το αποκορύφωμα της διαμάχης μεταξύ Παγανιστών και Χριστιανών το βλέπουμε να μορφοποιείται στην πολιτισμένη συζήτηση μεταξύ Σύμμαχου και Αμβρόσιου, όπου είναι συγκινητική η έκκληση του Σύμμαχου να ξαναστηθεί ο βωμός της Νίκης στο Βουλευτήριο. Αυτή η συζήτηση πάντως έγινε το 384, δηλ. μετά το θάνατο του Γρατιανού, πρβ. H. Bloch, ό.π., σ. 196. Για τη φιλία του Σύμμαχου με τον Αυσόνιο βλ. H. Sivan, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic Aristocracy*, London and New York 1993, σσ. 111-115 και 136-138.

65. Πρβ. R. P. H. Green, ό.π., σ. XXXI.

Όσον αφορά τους εξαμέτρους της σειράς, όπου σαφώς κυριαρχεί η *Oratio*⁶⁶, η τεχνική τους παρουσιάζει ομοιότητες κυρίως με τους εξαμέτρους του ποιήματος *Cupido cruciatus*, που χρονολογείται στο 382⁶⁷. Μια πρώτη ομοιότητα αφορά τις μορφές που προκύπτουν από την εναλλαγή δακτύλων και σπονδείων στους τέσσερις πρώτους πόδες του εξαμέτρου, των οποίων ο ανώτατος δυνατός αριθμός, όπως είναι γνωστό⁶⁸, είναι ίσος με 16. Στα δύο παραπάνω *opuscula*, πέραν του ότι απαντούν και οι 16 μορφές⁶⁹, είναι αξιοσημείωτο ότι μεταξύ των τεσσάρων προτιμώμενων μορφών οι δύο μορφές (η *dsds* και η *ddds*) είναι κοινές. Σημειώνουμε ότι σχεδόν όλα τα *opuscula* του ποιητή σε συνεχόμενο εξαμέτρο δεν παρουσιάζουν μεταξύ τους, συγκρινόμενα ανά δύο, περισσότερες από δύο κοινές μορφές μεταξύ των τεσσάρων προτιμώμενων μορφών. Από τις δύο κοινές μορφές η *dsds* κατέχει την 3η-4η θέση στο *Ephemeris*, την 1η-3η στο *Cupido cruciatus*, ενώ παράλληλα έρχεται πρώτη σε συχνότητα στο σύνολο των εξαμέτρων του Αυσόνιου· ως εκ τούτου δεν μπορεί να μας παράσχει κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο στις συγκρίσεις μας. Η μορφή *ddds*, όμως, η οποία κατέχει επίσης την 1η-3η θέση στο *Cupido cruciatus*, είναι αξιοσημείωτο ότι εμφανίζεται στη 2η θέση στο *Ephemeris*, παρόλο που στο σύνολο των εξαμέτρων του Αυσόνιου κατέχει την 8η θέση από άποψη συχνότητας και στα περισσότερα *opuscula* του ποιητή δεν ανήκει καν στις οκτώ προτιμώμενες μορφές⁷⁰.

66. Το *opusculum* περιλαμβάνει 132 εξαμέτρους: 85 η *Oratio*, 4 το έκτο ποίημα (*Locus ordinandi coqui*) και 43 το τελευταίο ποίημα.

67. Για τη χρονολόγηση του κειμένου στο 382 βλ. Φ. Κ. Πολυμεράκης, *Decimi Magni Ausonii Cupido cruciatus* (δακτυλ. διδ. διατρ.), Ιωάννινα 1993, σσ. 63-72.

68. Πρβ. V. Crisi, *De re metrica et prosodiaca D. Magni Ausonii, Pars Prior: de hexametris et pentametris*, Utini del Bianco 1938, σ. 19· G. E. Duckworth, «Variety and Repetition in Virgil's hexameters», *TAPhA* 95 (1964) 10-11.

69. Πρβ. τον πίνακα του V. Crisi, ό.π., σσ. 22-23. Σημειώνουμε ότι ο V. Crisi υπολογίζει σε 15 τις μορφές του *Cupido cruciatus*, γιατί φαίνεται ότι έχει μετρήσει διαφορετικά το στίχο 87, που έχει τη μορφή *sdsd*, παράδειγμα της οποίας δεν αναφέρει. Για το ίδιο ποίημα διαφορές υπάρχουν και σε αριθμούς παραδειγμάτων και άλλων μορφών ανάμεσα στον V. Crisi και στον Φ. Κ. Πολυμεράκη (ό.π., σσ. 375-377): π.χ. τα παραδείγματα της μορφής *ddds* ο V. Crisi τα υπολογίζει σε 9 αντί για 10, της *dsds* σε 4 αντί για 5, της *sssd* σε 2 (όπου μάλλον έχει συνυπολογίσει και το στίχο 87) αντί για 1. Διαφορές εξάλλου υπάρχουν και σε αριθμούς παραδειγμάτων πολλών μορφών, στα ποιήματα *Mosella* και *Centio Nuptialis*, ανάμεσα σ' αυτά που διαπιστώνει ο V. Crisi στον παραπάνω πίνακα και σ' αυτά που διαπιστώνει ο G. E. Duckworth, «Five Centuries of Latin Hexameter Poetry», *TAPhA* 98 (1967) 148. Δυστυχώς όμως ο G. E. Duckworth από το σύνολο των εξαμέτρων του Αυσόνιου (3707 στίχοι) έχει συμπεριλάβει στη μελέτη του μόνο τα *opuscula Mosella* (483 στίχοι) και *Centio Nuptialis* (131 στίχοι).

70. Εξάιρεση αποτελούν το *Cent. Nupt.*, όπου κατέχει την 5η-6η θέση, και το *Urbes* όπου κατέχει την 4η-5η θέση. Οι επισημάνσεις μας στηρίζονται επίσης στον πίνακα του V. Crisi (ό.π., σσ. 22-23). Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του η μορφή *ddds* στο *Cupido cruciatus* με

Ομοιότητες παρουσιάζουν επίσης τα δύο έργα σε ό,τι αφορά τη συχνότητα δακτυλικών στίχων, οι οποίοι στο *Cupido cruciatus* καταλαμβάνουν το 34,21% του συνόλου των στίχων και στο *Ephemeris* το 31,81%, ποσοστά ανώτερα από το γενικό μέσο όρο (29,98%) στο σύνολο των εξαμέτρων του Αυσόνιου⁷¹.

Μεγαλύτερη ομοιότητα παρουσιάζουν οι εξαμέτροι της σειράς *Ephemeris* με τους εξαμέτρους του *Cupido cruciatus* σε ό,τι αφορά τη συχνότητα των εκθλίψεων, κατά φθίνουσα πορεία, στους 6 πόδες του στίχου. Αυτή η πορεία στα δύο opuscula είναι ακριβώς η ίδια (IV, I, II, III, V, VI)⁷², ενώ, αντίθετα, στα περισσότερα ποιήματα καθώς και στο σύνολο των εξαμέτρων του Αυσόνιου η φθίνουσα πορεία κατανομής των εκθλίψεων στους 6 πόδες του στίχου είναι αρκετά διαφορετική απ' αυτή που παρατηρείται στα δύο παραπάνω έργα (II, IV, I, III, V, VI). Ο 4ος πόδας, εκτός από το *Ephemeris* και το *Cupido cruciatus*, κατέχει επίσης την πρώτη θέση σε συχνότητα εκθλίψεων στους εξαμέτρους των *Επιγραμμάτων* (IV, II, V, I, III, VI) και του *Centio Nuptialis* (IV, III, I, II, V, VI), όπου όμως η υπόλοιπη πορεία κατανομής των εκθλίψεων είναι πολύ διαφορετική από αυτή των εξαμέτρων της *Ephemeris*⁷³.

Οι θεματικές ομοιότητες ανάμεσα στα δύο opuscula εστιάζονται στο πρώτο και στο τελευταίο ποίημα της σειράς *Ephemeris*. Η τέταρτη σαπφική στροφή του πρώτου ποιήματος αναφέρεται στον αδιάλειπτο ύπνο του Ενδυμίωνα και στη σχέση του με τη Σελήνη (*Ephem.* 1,13-16):

annuam quondam juveni quietem,
noctis et lucis vicibus manentem,
fabulae fingunt, cui Luna somnos
continuarit.

9 παραδείγματα αντί για 10 έρχεται 3η-4η σε σειρά συχνότητας και, συνεπώς, η dsds έρχεται 1η-2η.

71. Για τη διάκριση των εξαμέτρων σε «δακτυλικούς», «σπονδειακούς» και «ίσιους» βλ. V. Crisi, ό.π., σ. 21. Τα ποσοστά που παραθέτουμε τα υπολογίσαμε με βάση τον πίνακα του V. Crisi, ό.π., σσ. 22-23.

72. Η φθίνουσα πορεία κατανομής των εκθλίψεων στο *Cupido cruciatus*, με 10 παραδείγματα αντί για 9 στον δεύτερο πόδα και 5 αντί για 4 στον πέμπτο πόδα, που επεσήμανε ο V. Crisi (ό.π., σσ. 75-76 πίνακας E), είναι ελαφρώς διαφορετική: IV, (I, II), (III, V), VI, βλ. Φ. Κ. Πολυμεράκης, ό.π., σσ. 410-411. Αυτή η μικρή διαφοροποίηση, ωστόσο, δεν αλλοιώνει το αποτέλεσμα των συγκρίσεών μας.

73. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο 4ος πόδας σε όλα τα κάπως εκτενή opuscula του Αυσόνιου κατέχει τη δεύτερη θέση και ο δεύτερος πόδας την πρώτη. Εξαίρεση αποτελεί το *Mosella*, όπου ο 4ος πόδας κατέχει τη 2η-3η θέση και ο 1ος πόδας την πρώτη. Η συχνότητα των εκθλίψεων, η φθίνουσα πορεία κατανομής τους, καθώς και οι υπόλοιπες επισημάνσεις απορρέουν από τα στοιχεία που παραθέτει ο V. Crisi, ό.π., σσ. 75-76 πίν. E.

Στην ερωτική ιστορία της Σελήνης με τον Ενδυμίωνα αναφέρεται ο Αυσό-
νιος και στην κατακλείδα του καταλόγου των επώνυμων ηρωίδων του
Cupido cruciatus (στιχ. 40-42):

errat et ipsa, olim qualis per Latmia saxa
Endymioneos solita adfectare sopores,
cum face et astrigero diademate Luna bicornis.

Το τελευταίο ποίημα της σειράς *Ephemeris* αποτελεί την εκτενέστερη
ανάπτυξη του Αυσόνιου για τα όνειρα και τις «Πύλες ονείρων», ενός μοτί-
βου ιδιαίτερα σημαντικού στο *Cupido cruciatus*, όπου το ονειρικό σχήμα
ολόκληρης της πλοκής αποτελεί πρωτόγνωρο στοιχείο στην ιστορία της
λατινικής λογοτεχνίας και «κλειδί» για την ερμηνεία του ποιήματος⁷⁴.
Πέρα από τη θεματική ομοιότητα έχει συγκριθεί και η δομική ισορροπία
αυτού του ποιήματος της *Ephemeris* με εκείνη που ο Αυσόνιος «επανα-
προτείνει σε στιγμές υψηλού ύφους», όπως «στη σκηνή της κορύφωσης
του *Cupido cruciatus*, όπου οι ηρωίδες στον Άδη πραγματοποιούν την εκ-
δίκησή τους εναντίον του άτυχου θεού του έρωτα (στίχοι 65-87)»⁷⁵.

Ομοιότητες σημαντικές κατά την άποψή μου υπάρχουν και στην κα-
τακλείδα των δύο ποιημάτων.

Ephem. 8, 34-43:

Ite per obliquos caeli, mala somnia, mundos,
inrequieta vagi qua diffiant nubila nimbi;
lunares habitate polos: quid nostra subitis
limina et angusti tenebrosa cubilia tecti?
me sinite ignavas placidum traducere noctes,
dum redeat roseo mihi Lucifer aureus ortu.
quod si me nullis vexatum nocte figuris
mollis tranquillo permulserit aëre somnus,
hunc lucum, nostro viridis qui frondet in agro
ulmeus, excubiis habitandum dedico vestris.

Cup. cruc. 99-103:

Talia nocturnis olim simulacra figuris
exercent trepidam casso terrore quietem
quae postquam multa perpessus nocte Cupido
effugit, pulsa tandem caligine somni
evolat ad superos portaque evadit eburna.

74. Βλ. σχετικά Φ. Κ. Πολυμεράκης, «D. M. Ausonii *Cupido cruciatus*: Μίμηση και πρω-
τοτυπία», στον τόμο *Πρακτικά Έ Πανελλήνιου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών: Η Μίμηση
στη Λατινική Λογοτεχνία* (Αθήνα, 5-7 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα 1996, σσ. 360-362.

75. L. Mondin, ό.π., σσ. 45-46.

Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για mala somnia, προτείνεται η ιδέα του πρωινού ξυπνήματος και προβάλλεται η άρνηση της σημασίας των ονείρων⁷⁶ μέσω μιας βιργιλιανής απήχησης: της εξόδου του Cupido από την ελεφάντινη πύλη και της αποστροφής του Αυσόνιου στα mala somnia, στα οποία «αφιερώνει» για κατοικία ένα άλσος από φτελιές. Στη βιργιλιανή φτελιά του Άδη, όπου εδρεύουν τα somnia vana⁷⁷, ο Αυσόνιος έχει ήδη αναφερθεί σαφέστερα στο ίδιο ποίημα, χαρακτηρίζοντας μάλιστα το Βιργίλιο ως divinum vatem (*Ephem.* 8, 23-24 divinum perhibent vatem sub frontibus ulmi / vana ignavorum simulacra locasse soporum).

Είναι αξιοσημείωτο ωστόσο ότι, ενώ στο κείμενο του Βιργίλιου γίνεται λόγος για μια αιωνόβια φτελιά σε ένα κατωκοσμικό τοπίο, στον Αυσόνιο πρόκειται για «άλσος από φτελιές» που τοποθετείται σε έναν υπαρκτό χώρο. Ωστόσο, παρά την παραγματική υπόσταση του «άλσους», η διατύπωση hunc lucum [...] dedico ανακαλεί συνειρμικά μια κατουλλική αφιέρωση «άλσους» στον Πρίαπο (Κάτουλλος fr. 1,1 hunc lucum tibi dedico consecroque, Priape), μια μυθολογική μορφή με έντονο ερωτικό συμβολισμό⁷⁸. Η διαλογική σχέση της φράσης του Αυσόνιου με τον στίχο του Κάτουλλου μέσω της λογοτεχνικής μνήμης υποβάλλει στον αναγνώστη τον συσχετισμό ονείρου και ερωτικού στοιχείου, που αναδεικνύεται σε βασικό θέμα στο *Cupido cruciatus*.

Συνεπώς, η αναφορά στον χώρο hunc lucum, που προσδιορίζεται ακριβέστερα με το nostro in agro, αποκτά καθοριστική λειτουργικότητα: διηγηματική και συμβολική⁷⁹. Στο επίπεδο της αφήγησης του κειμένου πρόκειται για τον υπαρκτό χώρο όπου καλούνται να κατοικήσουν (habitandum) τα mala somnia. Παράλληλα όμως, μέσω της «ρητορικής της μίμησης»⁸⁰ αυτός ο lucus αποκτά ένα συμβολικό περιεχόμενο, καθώς η προσοχή του αναγνώστη επικεντρώνεται στον συσχετισμό των στοιχείων διαφορετικών κειμένων.

Ο σημασιολογικός μετασχηματισμός του «χώρου» που επιχειρεί ο

76. Βλ. επίσης Φ. Κ. Πολυμεράκης, ό.π., σ. 360 σημ. 55.

77. Βλ. *Aen.* 6, 282-284 in medio ramos annosaque bracchia pandit / ulmus opaca, ingens, quam sedem Somnia vulgo / vana tenere ferunt, follisque sub omnibus haerent.

78. Η μορφή του Πρίαπου εμφανίζεται και στο *Cupido cruciatus* (στίχ. 85-86 quod pube pudenda / Hellespontiaci ridetur forma Priapi) ως αιτία παράπονου —κατά τη συνήθη παιγνιώδη τακτική του Αυσόνιου— της Αφροδίτης κατά του Έρωτα.

79. Τους όρους τούς δανείζομαι από τον H. Mitterand, *Les Discours du roman*, Paris 1980, σσ. 211-212· πρβ. Σ. Ν. Φιλιππίδης, *Τόποι. Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο επτά νεοελλήνων πεζογράφων*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 24 σημ. 27.

80. Για τη ρητορική λειτουργία της ποιητικής μνήμης και τη θεωρητική βάση αυτής της μεθόδου βλ. G. B. Conte, *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and other Latin Poets*, Cornell Univ. Pr., Ithaca and London 1986, σσ. 23-31.

ποιητής στην κατακλείδα της *Ephemeris* προβάλλει το διαλεκτικό χαρακτήρα αυτού του κειμένου σε σχέση με τα κείμενα της προηγούμενης λογοτεχνίας (Βιργίλιος, Κάτουλλος) και σε σχέση με το έργο του ίδιου του ποιητή, το *Cupido cruciatus*. Ο «συμβολικός χώρος» της *Ephemeris* αναδεικνύεται από τον ποιητή ως ο χώρος της ενιαίας ποιητικής του δημιουργίας που πρέπει να κατοικηθεί (*habitandum*) από τα *mala somnia*, όχι μόνο της βιωματικής του εμπειρίας αλλά και της ποιητικής του έμπνευσης, δηλ. αυτά του *Cupido cruciatus*⁸¹.

Η ρητή αναφορά του Αυσόνιου στις ποιητικές του καταβολές που ανάγονται στον *divinus vates*⁸², καθώς ενσωματώνεται στον κόσμο της προσωπικής ονειρικής εμπειρίας, αναδεικνύει την άποψη του ποιητή για την διττή υπόσταση της ποιητικής έμπνευσης⁸³: αφενός ως προϊόν της δημιουργικής ορμής, που προέρχεται από μη συνειδητές εσωτερικές πηγές, παρουσιάζεται ομόλογη προς την ονειρική εμπειρία· αφετέρου, καθώς αξιοποιεί το ποιητικό κεφάλαιο του παρελθόντος συνδυάζοντάς το με το προσωπικό βίωμα, παρουσιάζεται ως συνειδητή διανοητική εργασία που πραγματώνεται στο ίδιο το έργο *Ephemeris*.

Την άποψη αυτή για τη διττή υπόσταση της ποιητικής έμπνευσης ενισχύει και το προτελευταίο ποίημα της συλλογής (*In notarium*), καθώς την αισθητοποιεί με τη διάκριση που υιοθετεί ανάμεσα στον ποιητή που υπαγορεύει και τον ταχυγράφο που αποτυπώνει τη σκέψη του ποιητή. Το ποιητικό εγώ (στίχ. 7 *ego volvo libros uberes*· στίχ. 9 *torrente lingua perstrepo*· στίχ. 14 *proloquor*· στίχ. 19 *mens mea*· στίχ. 24-25 *quae cogitabam dicere? / quae furta corde in intimo*) που προβάλλει ως η κατευθυντήρια δύναμη του *In notarium* αντιπροσωπεύει το συνειδητό τρόπο εργασίας που υπακούει σε κανόνες, ενώ ο ταχυγράφος αντιπροσωπεύει τα στοιχεία εκείνα της έμπνευσης που προέρχονται από πηγές εσωτερικές —μή συνειδητές. Η θαυμαστή επικοινωνία ανάμεσα στον ποιητή και τον ταχυγράφο προβάλλει εμφανική εκείνη την πλευρά της έμπνευσης που συνε-

81. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποσαφηνίζεται καλύτερα και ο μετασχηματισμός της βιργιλιακής φράσης *myrtea silva* (*Aen.* 6,443-444) σε *myrteus lucus* στην προμετωπίδα του *Cupido cruciatus* (στίχ. 1-2 *Aëris in campis, memorat quos musa Maronis, / myrteus amentes ubi lucus oracat amantes*), παρόλο που αυτός ο μετασχηματισμός οφείλεται κυρίως σε επίδραση του Στάτιου (βλ. Φ. Κ. Πολυμεράκης, *ό.π.*, σ. 350). Επιπλέον, αξίζει να αναφέρουμε ότι και στα δύο *opuscula*, εκτός από τον κοινό θεματικό πυρήνα, αναδεικνύεται και ο ρόλος της έμπνευσης που συναρτάται με την εμβληματική μορφή του Βιργιλίου (*divinus vates* - *musa Maronis*).

82. Για την έννοια του όρου *vates* βλ. J. K. Newman, *Augustus and the New Poetry*, [Collection Latomus, 88], Bruxelles 1967, σσ. 99-206 (κεφ. IV που επιγράφεται «The Concept of Vates»)· πρβ. Θ. Δ. Παπαγγελής, *Η Ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»*. Προϋποθέσεις και προεκτάσεις, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 11.

83. Βλ. Β. Βιτσαξής, *Αναφορά στην Ποίηση. Δώδεκα Δοκίμια Αισθητικής προσέγγισης στον Ποιητικό λόγο*, Αθήνα, Ερμής, 1997, σ. 84.

πάγεται σχεδόν την κατάργηση των λογικών δυνάμεων (ο τρόπος με τον οποίο ο ταχυγράφος εκφράζει ό,τι έχει σκεφτεί ο ποιητής δεν ανταποκρίνεται στη λογική). Μ' αυτόν τον τρόπο ο ποιητής τονίζει την ανάγκη συνύπαρξης των δύο αυτών πλευρών της έμπνευσης και μάλιστα στο τέλος του *In notarium* καθιστά σαφές πως αυτές οι δύο «ποιητικές» βουλήσεις —συνειδητή του ποιητή και ασύνειδη του ταχυγράφου— ταυτίζονται (στίχ. 36 *idemque velles, quod volo*)⁸⁴ και τελικά πραγματώνονται στο ποίημα που ακολουθεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο το *In notarium* συνιστά ένα αυτοαναφορικό σχόλιο, καθώς αποσαφηνίζει τη διεργασία με την οποία οι πραγματικές ή επινοημένες ασχολίες μιας ημέρας αποκτούν περιβάλλον αναφοράς (το ποίημα) και αιτιολογία που συμβάλλει στη συνοχή των μερών μεταξύ τους.

Ως εκ τούτου η τοποθέτηση του επιγράμματος *In notarium* σ' αυτή τη θέση της συλλογής από τον R. Reiper δικαιώνεται, καθώς αποτελεί το απαραίτητο μεταβατικό τμήμα για το τελευταίο ποίημα της σειράς. Αν η ενασχόληση με την ποίηση σ' αυτή την περίοδο της ζωής του ποιητή αποτελούσε το *negotium* του Αυσόνιου, όπως διαφαίνεται και από τον υπότιτλο της συλλογής, τότε το *In notarium* αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα αυτής της συλλογής, καθώς σ' αυτό εμφανίζεται η πρακτική πλευρά της ποιητικής δημιουργίας που μετουσιώνεται σε ποιητικό κείμενο στο τελευταίο ποίημα της *Ephemeris* και, με πιο αριστοτεχνικό τρόπο, στο *Cupido cruciatus*.

Οι ομοιότητες που επισημάναμε ανάμεσα στα δύο *opuscula*, τόσο αυτές που αφορούν την τεχνική των εξαμέτρων όσο και αυτές που αφορούν τη θεματική, συνηγορούν για μια χρονολόγηση της *Ephemeris* κοντά στον χρόνο σύνθεσης του *Cupido cruciatus*. Αναγνωρίζουμε, βέβαια, ότι τέτοιου είδους κριτήρια είναι συχνά ανεπαρκή ή, ενδεχομένως, και επισφαλής για να στηρίζουν από μόνα τους χρονολόγηση ενός κειμένου, ωστόσο δεν θα έπρεπε ίσως να τα παραβλέψουμε όταν ενισχύουν μια προτεινόμενη χρονολόγηση, η οποία στηρίζεται ήδη και σε ασφαλέστερα δεδομένα.

Επιστρέφοντας στην επισημάνση ότι στο *opusculum* δεν αναφέρεται τίποτε για το παλάτι των Τρεβήρων, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να συντέθηκε στο Bordeaux —άποψη που ενισχύεται από τις συγκρίσεις της *Ephemeris* με το *Cupido cruciatus*— πρέπει να προσθέσουμε ότι οι δύο τελευταίοι στίχοι του ποιήματος για τα όνειρα φαίνεται να τεκμηριώνουν αυτή την εικασία. Το άλσος από φτελιές, που ο Αυσόνιος «αφιερώνει» στα *mala somnia*, βρισκόταν μέσα σε ένα κτήμα δικό του (*nostro ... in*

84. Η άμεση συνάφεια ανάμεσα στους δύο προβάλλεται και με την άμεση συνάφεια των δύο αντωνυμικών τύπων *tu me loquentem praevenis* (στίχ. 21).

agro), το οποίο η σύγχρονη έρευνα ταυτίζει με μια έπαυλη του ποιητή κοντά στο Bordeaux⁸⁵. Συνεπώς, η χρήση της αντωνυμίας hunc (hunc lucum ... qui ... ulmeus) δηλώνει σαφώς ότι ο Αυσόνιος όταν συνέθετε αυτό το ποίημα βρισκόταν στη γενέτειρά του.

Ερχόμαστε, τώρα, να αξιολογήσουμε την αναφορά στους Αλαμανούς, η οποία, όπως ήδη αναφέραμε, είναι η μοναδική σαφής χρονολογική ένδειξη που μας παρέχει το ίδιο το κείμενο (*Ephem.* 8, 17-18):

cerno triumphantes inter me plaudere: rursum
inter captivos trahor exarmatus Alanos.

Η συγκεκριμένη αναφορά, παρόλο που αποτελεί περιγραφή ονειρικής εμπειρίας, για το τυπικό μέρος της οποίας μάλιστα υπάρχουν προγενέστερα λογοτεχνικά πρότυπα⁸⁶, μαρτυρεί βιωματικές εμπειρίες του Αυσόνιου και σηματοδοτεί σαφώς έναν *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του ποιήματος. Είναι γνωστό ότι ο Αυσόνιος έλαβε μέρος στην εκστρατεία εναντίον των Αλαμανών⁸⁷ κατά τα έτη 368-369 στο πλευρό του Βαλεντινιανού Α'. Συνεπώς, αυτό το ποίημα τουλάχιστον δεν μπορεί να ανήκει στη λογοτεχνική παραγωγή της τριαντάχρονης ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας του Αυσόνιου στο Bordeaux. Σύμφωνα με αξιολογήσεις άλλων ερευνητών, η συγκεκριμένη αναφορά στους Αλαμανούς μας οδηγεί σε μια χρονολόγηση⁸⁸ μετά το 377, ο Francesco Della Corte⁸⁹ μάλιστα, στηριζόμενος σε ιστορικές και λογοτεχνικές πηγές, υποστηρίζει ότι αυτή η αναφορά ταιριάζει στο έτος 379. Τη χρονιά αυτή, όπως ήδη αναφέραμε, ο Αυσόνιος ταξίδεψε στην Ακυϊτανία και έμεινε στην πατρίδα του ως τα τέλη του 382 με αρχές του 383. Το διάστημα αυτό αποτέλεσε για τον Αυσόνιο μια περίοδο προσωρινού πολιτικού *otium*, η οποία, όπως δείξαμε

85. Βλ. P. Bistaudeau, «À la recherche des villas d'Ausone», *Caesarodunum* 15 bis, Paris 1980, σσ. 477-487· πρβ. F. Della Corte, ό.π., σ. 10. Κάπως επιφυλακτικός στα συμπεράσματα της μελέτης του Bistaudeau φαίνεται ο R. P. H. Green, ό.π., σ. 282. Σχετικά με τις επαύλεις του Αυσόνιου βλ. επίσης A. Loyen, «Bourg-sur-Gironde et les villas d'Ausone», *REA* 62 (1960) 113-126· P. Grimal, «L'identification des villas d'Ausone», *REL* 30 (1952) 77-79· του ίδιου, «Les villas d'Ausone», *REA* 55 (1953) 113-125· πρβ. A. Pastorino², ό.π., σσ. 24-25 (σημ. 36) και 73.

86. Πρβ. L. Mondin, ό.π., σσ. 46 κ.ε., όπου επισημαίνει παράλληλες σκηνές ονειρικής εμπειρίας στον Λουκρήτιο (4, 1011) και στον Οβίδιο (*Pont.* 1, 2, 45 κ.ε.).

87. Πρβ. R. Peiper, ό.π., σ. LXXXVI· H. G. Evelyn-White, ό.π., σ. X· A. Pastorino², ό.π., σσ. 21-22 (κυρίως σημ. 21), 33, 123· W. L. Liebermann – P. L. Schmidt, ό.π., σ. 279.

88. Πρβ. F. Marx, ό.π., στ. 2572· P. Langlois, ό.π., σσ. 41-42· A. Pastorino², ό.π., σ. 73. Για τις επιδρομές των Αλαμανών στο Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος από τα μέσα του 3ου και σε όλη τη διάρκεια του 4ου αι. βλ. W. John, ό.π., σσ. 13-30 *passim*.

89. F. Della Corte, ό.π., σ. 10 «Tale allusione agli Alani cade bene nel 379, perché essi vennero allora assoldati da Roma (Zosim. 4, 35; Pacat. *paneg.* 32, *not. dign. occ.* 6, p. 31)». Πρβ. επίσης W. L. Liebermann – P. L. Schmidt, ό.π., σ. 283.

παραπάνω, υπήρξε παράλληλα περίοδος ποιητικού negotium.

Με βάση τις επισημάνσεις μας για την *Oratio*, τις συγκρίσεις του opusculum *Ephemeris* με το *Cupido cruciatus*, την εύλογη εικασία ότι το έργο συντέθηκε στο Bordeaux, σε συνάρτηση με την αναφορά στους Αλαμανούς οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η *Ephemeris* θα πρέπει να χρονολογηθεί οπωσδήποτε μετά το 379 και το αργότερο ως τις αρχές του 382, δηλαδή λίγο ωρρίτερα από τη σύνθεση του *Cupido cruciatus*. Δεδομένου, μάλιστα, ότι και η *Precatio matutina*, όπως ήδη αναφέραμε, θα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 379-380, ο χρόνος που ξαναγράφτηκε ως *Oratio* μαζί με τα υπόλοιπα ποιήματα της *Ephemeris* περιορίζεται κυρίως στο 381 με αρχές του 382⁹⁰.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΦΩΤΗΣ Κ. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ

90. Με τη χρονολόγηση που προτείνουμε προκύπτει, ενδεχομένως, το ερώτημα γιατί ο Αυσόνιος δεν συμπεριέλαβε αυτό το opusculum στην πρώτη συγκεντρωτική έκδοση έργων του που φαίνεται ότι έκανε ο ίδιος κατά πάσα πιθανότητα το 383 (πρβ. F. G. Sina, ό.π., σ. 127 σημ. 25). Διευκρινίζουμε ότι αυτό το ερώτημα υφίσταται μόνο αν δεχτούμε την άποψη ότι εκείνη η ab antiquo έκδοση αποτέλεσε τον αρχέτυπο της οικογένειας χφφ Z. Την άποψη αυτή πρόβαλαν ο E. Brandes, «Zur handschriftlichen Überlieferung des Ausonius», *Jb.cl.Ph.* 27 (123) (1881) 59-79, και ο O. Seeck, ό.π., σσ. 497-520, στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση του R. Peiper. Παρόλο που κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητά στην έκδοση του Peiper, ο οποίος μάλιστα υποστηρίζει ότι οι συλλογές της οικογένειας V και της οικογένειας Z προέρχονται από κοινό αρχέτυπο, η παραπάνω άποψη βρήκε πολλούς υποστηρικτές και ήταν ουσιαστικά αναμφισβήτητη ως το 1941 (πρβ. R. P. H. Green, ό.π., σ. xlii). Από τους νεότερους ερευνητές υποστηρικτές αυτής της άποψης είναι ο Della Corte (ό.π., σσ. 47-49 και 114-115) και ο A. Pastorino (ό.π., σσ. 41-68, 212-243), ενώ γενικότερα φαίνεται να κυριαρχεί η άποψη ότι οι διαφορετικές συλλογές έργων που μας παραδίδουν οι οικογένειες χφφ V και Z δεν πρέπει να οφείλονται σε συγκεντρωτικές εκδόσεις που έκανε ο ίδιος ο Αυσόνιος (πρβ. W. L. Liebermann – P. L. Schmidt, ό.π., σ. 273· R. P. H. Green, ό.π., σσ. xli-xlix κυρίως xlii-xliii). Σημειώνουμε ότι ο R. Peiper (ό.π., σσ. cvii και cxiii) υποστηρίζει, ωστόσο, ότι ο Αυσόνιος έκανε ο ίδιος δυο συγκεντρωτικές εκδόσεις έργων του, την πρώτη το 383, λίγο πριν από το θάνατο του Γρατιανού, και τη δεύτερη γύρω στο 390. Την πρώτη έκδοση παραδέχεται και ο R. P. H. Green (ό.π., σ. xliiii), θέτει όμως ένα πιο ελαστικό χρονικό περιθώριο μεταξύ των ετών 379-383.

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, το γεγονός ότι η *Ephemeris* δεν παραδίδεται από την οικογένεια Z (εκτός από την *Precatio matutina* και το *In notarium*) δεν σημαίνει ότι οπωσδήποτε δεν την συμπεριέλαβε ο Αυσόνιος στην πρώτη έκδοση έργων του. Η περίπτωση του *Mosella*, που επίσης δεν παραδίδεται από την οικογένεια Z και γνωρίζουμε από τις επιστολές του Σύμμαχου (*Epist.* 1,14,2 και 5, εκδ. J. P. Callu) ότι κυκλοφορούσε ευρύτατα πριν από το 380, αποδεικνύει ότι έργα του Αυσόνιου χωρίς αφιέρωση σε κάποιο πρόσωπο [βλ. σχετικά G. Bardy, «Copies et éditions au Ve siècle», *RSR* 23 (1949) 38-52] και χωρίς να συμπεριλαμβάνονται στα χφφ της οικογένειας Z είχαν δει το φως της δημοσιότητας πριν από το 383. Ωστόσο, όσον αφορά την *Ephemeris*, παρά το ότι φαίνεται απίθανο να μη συμπεριλαμβανόταν στην έκδοση του 383, δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν αν δημοσιεύτηκε καν από τον ίδιο τον Αυσόνιο.